

MARLEEN SLOOFF EN JAAP EVERT ABRAHAMSE (RED.)

AMSTERDAMS WERELDERFGOED DE GRACHTENGORDEL NA 400 JAAR

Bussum (Thoth) 2012, 96 pp., ill. in kleur en z/w,
ISBN 978 90 6868 604 3, € 17,50

PIETER VLAARDINGERBROEK (RED.)

DE WERELD VAN DE AMSTERDAMSE GRACHTEN

Amsterdam (Uitgeverij Bas Lubberhuizen i.s.m. Bureau Monumenten
& Archeologie) 2013, 208 pp., ill. in kleur, ISBN 978 90 5937 460 7,
€ 19,99

ANNEMIEK TE STROETE EN GABRI VAN TUSSEN BROEK (RED.)

DE AMSTERDAMSE GRACHTENGORDEL WERELDERFGOED SINDE DE GOUDEN EEUW

Utrecht (Uitgeverij Matrijs) 2014, 188 pp., ill. in kleur en z/w,
ISBN 978 90 5345 475 6, € 24,95

Op verschillende manieren is er in de afgelopen vijftig jaar over de aanleg van de opvallende grachten van Amsterdam gepubliceerd, maar nieuw onderzoek verscheen uitsluitend in het Nederlands. Dat punt van de taal is niet zonder betekenis, want onderzoeksresulta-

ten werden daardoor niet ingebracht in internationale debatten over de uitbreiding en aanleg van steden in de zestiende en de zeventiende eeuw. De aanleg van wat doorgaans de grachtengordel van Amsterdam wordt genoemd, staat sinds het begin van de jaren zes-

tig in de belangstelling, waarbij de op onderzoek gebaseerde publicaties van Lucas Jansen, Ed Taverne en recent Jaap Evert Abrahamse de belangrijkste zijn. Een wezenlijk vraagstuk in het onderzoek van genoemde auteurs was of de globale halve cirkel die gevormd wordt door de Herengracht, Keizersgracht en Prinsengracht aan het brein van een zeer lucide ontwerper is ontsproten als één ontwerp, of dat er sprake is geweest van afzonderlijke plannen die dan ook in verschillende fasen werden uitgevoerd. Was er dus sprake van een 'masterplan', dat door omstandigheden niet in één groot project kon worden uitgevoerd, of heeft een dergelijk 'masterplan' niet bestaan? Is er één plan geweest dat in meerdere fasen is uitgevoerd, of is er eerder sprake geweest van een groots voornemen, dat uiteindelijk in het begin van de zeventiende eeuw en in de jaren zestig van die eeuw werd gerealiseerd in twee onderscheiden plannen, gebaseerd op uiteenlopende overwegingen en besluiten? Met name uit het onderzoek van Abrahamse (*De grote uitleg van Amsterdam*, 2010) is gebleken dat er niet één project is geweest, maar dat er grote verschillen zijn tussen de manier van plannen en ontwerpen van de zogenaamde derde uitleg (eerste kwart) en de vierde uitleg (derde kwart zeventiende eeuw).

Sinds Unesco in 2010 de grachtengordel op de lijst van werelderfgoed heeft geplaatst, is er een stroom van meer en minder interessante publicaties verschenen, waarmee uiteenlopende doelgroepen worden bereikt. Daarbij doet zich een opmerkelijke en curieuze tegenspraak voor. In de omschrijving van de redenen waarom dit stuk stad op de lijst is geplaatst, spreekt Unesco nadrukkelijk over de eenheid van de grachtengordel. Het ging namelijk om een 'long-term programme that involved extending the city by draining the swampland, using a system of canals in concentric arcs and filling in the intermediate spaces', en even verderop: 'This urban extension was the largest and most homogeneous of its time. It was a model of large-scale town planning, and served as a reference throughout the world until the 19th century' (<http://whc.unesco.org/en/list/1349>).

In een kort artikel in *Amsterdams werelderfgoed* wijst Boudewijn Bakker op deze tegenstelling en in verschillende andere opstellen in deze bundel komt die kwestie ook aan de orde. Voor Bakker vormt het de aanleiding om opnieuw zijn standpunt naar voren te brengen dat er wel degelijk sprake is geweest van een ruime mate van eenheid in de uitbreidingen in de zeventiende eeuw, anders dan wat het meest recente onderzoek naar voren heeft gebracht. Eerder publiceerde hij daarover al in 1995. Daarbij schuwt Bakker de overdrijving niet: 'De grachtengordel wordt tegenwoordig in Nederland algemeen beschouwd als het min of meer toevallige resultaat van een groot aantal besluiten en besluitjes gebaseerd op louter civieltechnische, functionele en financiële overwegingen.' Deze bewoordingen ge-

ven toch een verkeerde voorstelling van wat verschillende onderzoekers, met name Taverne en Abrahamse hebben onderzocht en geconcludeerd. Voor Bakker zijn het nu echter juist esthetische en 'andere ideologische' argumenten waarnaar hij op zoek gaat in zijn bijdrage, met als achterliggende gedachte dat er wel degelijk sprake is geweest van een grote samenhang in de twee uitbreidingen in de zeventiende eeuw. De gemakkelijk geformuleerde samenhang tussen esthetische en andere ideologische factoren geeft eveneens een wat scheef beeld van de verschillende opvattingen; doorgaans worden die twee domeinen juist van elkaar onderscheiden. Het is een context waarin figuren als Simon Stevin, maar ook Justus Lipsius volgens Bakker een fundament hebben gelegd waarop zowel in de derde als de vierde uitleg kon worden voortgeborduurd. Toch blijft er een zeker gat gapen tussen die geschetste gedachtenwereld en de concrete aanpak van de derde en de vierde uitleg. Bakkers aanpak past overigens wonderwel bij de geciteerde omschrijving van de grachtengordel door Unesco, ook al ontbreekt in zijn betoog het verband tussen de theoretische verhandelingen van Simon Stevin en de praktijk van de stadsuitleg in Amsterdam.

De opstellen in deze bundel zijn het resultaat van een symposium in 2011 en ze weerspiegelen in enkele gevallen ook de tegenstellingen in de opvattingen. Het heeft geleid tot een interessant boek, waarvan verschillende bijdragen opnieuw stof tot nadenken geven. Paul Meurs gaat bijvoorbeeld in op de werelderfgoedlijst in het algemeen en signaleert de grote verschillen in aanpak en beleving van werelderfgoederen in uiteenlopende delen van de wereld. Waar Guus Borger en Jaap Evert Abrahamse de pragmatische aanpak in de zeventiende-eeuwse plannen en besluitvorming grondig analyseren, stelt Freek Schmidt een origineel en belangrijk punt aan de orde: sinds wanneer spreken we eigenlijk over de grachtengordel? Meer nog, Schmidt ontrafelt in zijn artikel het belang van wat hij noemt een meer dynamisch erfgoedbegrip, waarmee niet uitsluitend ontwerp en intenties van de makers en de plannenmakers onder de aandacht komen, maar evenzeer de dynamiek van het gebruik en de gebruikers en de processen van overlevering van monumenten en toe-eigening daarvan. Zo blijkt het begrip grachtengordel pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan te zijn, in een periode dat er reden was om die aanleg met concentrische grachten te beschermen in het licht van plannen om de stad opnieuw te gaan uitbreiden. Geleidelijk construeerde men het beeld van eenheid van die zeventiende-eeuwse uitbreidingen, zodat de aanduiding van dat deel van de stad met één term, grachtengordel, zinvol werd.

Aan *De wereld aan de Amsterdamse grachten* ligt een ander uitgangspunt ten grondslag. Dit boek, dat gereedgeerd en voor ongeveer de helft geschreven werd door Pieter Vlaardingerbroek, benadert op verschil-

lende manieren de concrete invulling van de stadsuitbreidingen van de late zestiende en de zeventiende eeuw. Geleidelijk daalt Vlaardingerbroek in twee flinke hoofdstukken van de stedenbouwkundige aspecten van de uitleg af naar de huizen die gebouwd werden, de bouwers en ontwerpers, en de opdrachtgevers. Dat betekent haast vanzelfsprekend ook een toenemende vloed aan details en een gaandeweg steeds grotere aandacht voor vormgevingsaspecten, voor de stilistische elementen die aan de façades en bij verschillende onderdelen van de interieurbehandeling kunnen worden benoemd. En misschien is dat zowel een kracht als een zwakte van deze hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk gaat het om de verdeling van de uitbreidingen in percelen en de manieren waarop die door kopers en bouwers werden gebruikt. De Prinsengracht als werkgebied, de Herengracht als omgeving om werkelijk op stand te wonen en de Keizersgracht daar letterlijk tussenin met van allebei een beetje, worden kort neergezet, om vervolgens de huizen en hun plattegronden kort te bespreken. Vlaardingerbroek brengt de ontwerpen niet direct in verband met de invloed van de bouwheren, maar je vraagt je af waarom steenrijke opdrachtgevers zich niet enigszins zouden hebben bemoeid met bijvoorbeeld de ruimtelijke indeling of het representatieve aspect van een opmerkelijke façade.

Voor de ruimtelijke aspecten van de huizen aan het Singel, de Herengracht, Keizersgracht en de Prinsengracht is wel enige aandacht, zij het relatief weinig. Over de plattegronden, die tenslotte de voornaamste hulpmiddelen zijn om de ruimtelijke indeling van de huizen en hun verdiepingen te kunnen benaderen, zou ik wel meer willen lezen. De aandacht voor de vormgeving van de interieurs is interessant en belangrijk, omdat daarmee iets gezegd wordt over de voorkeuren die er in verschillende perioden en bij verschillende families naar voren kwamen. Het probleem dat hier optreedt is dat van de verklaring van uiteenlopende en vaak elkaar opvolgende stilistische elementen, omdat het woord invloed, dat regelmatig gebruikt wordt, eigenlijk veel te vaag is. In het verklaren schiet de tekst tekort. Misschien dat het opwerpen van gerichte vragen de lezer hierbij had kunnen helpen, ook al kunnen veel van zulke vragen zelden nauwkeurig beantwoord worden. Tegen het einde van het tweede hoofdstuk stelt Vlaardingerbroek: 'Architectuur is een kwestie van smaak', om enkele zinnen verderop te constateren: 'Bouwkunst biedt hierdoor de mogelijkheid groepen te definiëren'. Dat laatste is zonder meer het geval en juist daarover had ik graag iets meer gelezen. Maar het eerste zou ik zelf vervangen door 'Architectuur is een kwestie van ruimte', want dat is het wat zo geweldig fascinerend is aan architectuur, namelijk de mogelijkheden om ruimtes te maken en te definiëren.

In het volgende hoofdstuk behandelt Gabri van Tussenbroek uiteenlopende materialen die in de huizen

werden verwerkt. Zowel materialen die nodig waren voor de constructie, zoals houtsoorten en baksteen, als verschillende natuursteensoorten die vooral voor façades, vloeren en decoratieve elementen werden toegepast, komen aan bod. Als de auteur bespreekt uit welke gebieden al die soorten hout en natuursteen gehaald werden komen ook nieuwe vragen naar voren, maar ook interessante parallellen met het vorige en het volgende hoofdstuk. Want Van Tussenbroek bekijkt welke materialen gebruikt werden in de bouw en uitmonstering van de Amsterdamse huizen, maar ook welke rol de stad in die materialenhandel speelde. Zo wordt de parallel zichtbaar: in het vorige hoofdstuk werd onder meer gekeken naar de herkomst uit andere landen van allerlei vormen en vormgevingsaspecten, terwijl hier de herkomst van de materialen op boeiende wijze wordt blootgelegd. Van Tussenbroek ontrafelt van hout- en natuursteensoorten de herkomstgebieden en de rol als handelswaar, maar bovendien speelt nadrukkelijk de toepassing van specifieke materialen als kenmerkend element in de status van de opdrachtgever een rol in de analyse. Zo blijkt het zeer terughoudende gebruik van marmer aan het exterieur van huizen voor een belangrijk deel te wijten aan de weersomstandigheden in Nederland, waardoor dit materiaal snel in kwaliteit terugliep en veel te onderhoudsintensief was. Maar bovendien werd marmer aan een gevel als te buitensporig gezien, waarmee de opdrachtgever zich op een positie zou plaatsen die hem niet toekwam. Dat de handel in hout zo enorm intensief is geweest verbaast niet, want voor een huis van 8 x 20 meter waren al ongeveer 120 heipalen nodig, en dan moest de constructie van het huis zelf nog beginnen. Veel bouwhout was afkomstig uit Midden-Europa, de Baltische gebieden en Scandinavië. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de vraag naar exotische houtsoorten voor interieurs toe, waarmee andermaal de status van de opdrachtgever tot uitdrukking kon worden gebracht. Vraag en aanbod waren bij de materialen uiteindelijk vooral de bepalende factoren, maar bijvoorbeeld de keuze aan marmersoorten was lange tijd tamelijk beperkt.

In het laatste hoofdstuk bespreken Jerzy Gawronski en Ranjith Jayasena aardewerken huisraad en vragen zich daarbij ook af waar de in Amsterdam gevonden keramiek vandaan kwam. Een belangrijke aanwijzing voor de conclusies geven de auteurs door te stellen dat verschillende, zeer kostbare of bijzondere serviesdelen niet gauw in de beerput belandden; uit inventarissen wordt dat heel duidelijk. Bij de bespreking van de opgegraven keramiek beperken de auteurs zich niet tot de vier belangrijkste grachten, maar maken ook interessante vergelijkingen met vondsten in de Jordaan en in de havengebieden. De status van bewoners aan de belangrijke grachten wordt onderstreept door de keramiek die van een grote decoratieve rijkdom was en uit Azië of verschillende Europese landen afkomstig

kon zijn. Niet alleen de status van de gebruikers is in dit verband interessant, maar ook de invloed die geïmporteerd aardewerk uit onder meer Italië en China op de Nederlandse productie zou krijgen.

In zijn nawoord noemt Pieter Vlaardingebroek het internationale karakter van de grachtengordel, een aspect dat als rode draad door alle hoofdstukken loopt, al moet die draad af en toe door de lezer zelf aan het vorige eindje worden geknoopt. Het boek lijkt bedoeld en geschikt voor specialisten, maar ook voor geïnteresseerde leken.

En die laatste doelgroep wordt nog breder gemaakt in het laatste boek. Waar de twee andere boeken expliciet ingaan op vragen van wetenschappelijk onderzoek, zodat ze in dat onderzoek ook een rol spelen, worden in *De Amsterdamse grachtengordel. Werelderfgoed sinds de Gouden Eeuw* resultaten van onderzoek gebruikt om voor een breed lezerspubliek een aantrekkelijk beeld te schetsen van de geschiedenis van de grachtengordel. Het ontstaan van Amsterdam en de aanleg van de grachten worden door verschillende auteurs op een vlotte manier beschreven. In vergelijking met de twee vorige publicaties vallen ook andere zaken op. In een van de hoofdstukken bespreekt Auke van Reeuwijk bijvoorbeeld het belang van het water in de grachtengordel en van het groen dat zo beeldbepalend was en is voor de Amsterdamse binnenstad. Daarmee krijgen we bijvoorbeeld ook enig zicht op de tuinen achter en tussen de huizen, maar ook op de beplanting langs de grachten. Gebruik en bewoning

van het gebied dat we als grachtengordel aanduiden, worden in dit aantrekkelijk uitgevoerde boek (met veel handige schematische voorstellingen) ook benaderd door hoofdstukken over de politieke en maatschappelijke verwickelingen vanaf begin zeventiende eeuw. Omdat het bestuur van de stad voornamelijk in handen was van in de grachtengordel gevestigde families, is het aantrekkelijk om ook dergelijke aspecten in verband te brengen met dat gebied. Daardoor moeten we wel voor lief nemen dat er passages zijn opgenomen die voor Amsterdam (en voor andere plaatsen in Nederland) golden en niet meer specifiek over de grachtengordel gaan.

In het hoofdstuk over de aanleg van de grachtengordel bespreekt Isabelle Paz Soldan ook de Jordaan, die zo nadrukkelijk ontbreekt in de beide andere boeken. Want dat deel behoorde tot de derde uitleg, maar valt buiten het kerngebied van het Unesco werelderfgoedgebied, al ligt het wel in de zogenaamde bufferzone.

De opname van de Amsterdamse grachtengordel in de werelderfgoedlijst van Unesco heeft diverse publicaties opgeleverd, voor uiteenlopende doelgroepen en met verschillende uitgangspunten. De hier besproken titels verschillen onderling aanzienlijk van opzet en inhoud, maar voegen op verschillende manieren veel toe: wetenschappelijke vraagstellingen worden meer of minder expliciet behandeld, en het bredere publiek van geïnteresseerden wordt eveneens bediend.

LEX BOSMAN

